

HACI İVAZ PAŞA VAKFIYESİNDEKİ "MÜHTEDİ FONU" HAKKINDA

Osman ÇETİN*

ÖZET

İslâm Tarihi boyunca, insanların ihtiyaç duyduğu her sahada, bazı devlet adamları ve zengin müslümanlar tarafından vakıflar kurularak halkın hizmetine sunulmuştur. Bu vakıf kurucularından biri de XV. yüzyıl devlet adamlarından Hacı İvaz Paşa'dır.

İvaz Paşa, Bursa'da kurduğu vakfın gelirlerinden belli bir kısmının mühtediler için harcanmasını şart kılmuş ve vakıf-mühtedi ilişkisini ortaya koymuştur. Bu şart vakıf hizmetlerine yeni bir boyut kazandırmıştır.

الخلاصة

اسس المسلمون الاغنيا* وبعض رجال الدولة اوقافا في كل مجال يحتاج اليه الناس عبر التاريخ الإسلام لخدمه الشعب ومن هؤلاء المؤسسين الحاج عواص باننا من رجال الدولة الذي عاش في القرن الخامس عشر. وقد اشترط عواص باننا اتفاق قسم معين من ايرادات وقفه الذي اسمه في بورصة على المهتمدين وثبتت العلاقات بين الوقف والمهتمدين. وبهذا الشرط اكسب بعدا جديدا لخدمات الوقف.

Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde halkın zenginleşmesine ve artan refaha paralel olarak çok zengin vakıflar kurulduğunu biliyoruz. Bunların vakfiyeleri ile günümüze kadar gelebilen binaları, vakıfların toplumumuzda ne büyük hizmetler ifa ettiklerini göstermeleri açısından çok önemlidir. XVIII. yüzyıl ikinci yarısında

* Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi

İstanbul'da, imaretlerde günde iki öğün yemek yiyenlerin sayısının 30 bin dolayında oluşu, vakfın Türk cemiyetindeki yerini ifade eder¹. Bugün ülkemizde devlet tarafından yerine getirilen her türlü kamu hizmetinin, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde vakıf hizmetleri olarak değerlendirildiği ve yerine getirildiği unutulmamalıdır. Böylece vakıflar, bir taraftan sosyal yardım müesseseleri olarak çalışmış, diğer taraftan ilmî, dinî ve medenî hayatın bütün tezahürleri hep bu tesisler yoluyla tanzim ve idare edilmiştir².

Nerede ve ne zaman kurulmuş olursa olsun, kuruluşundan hemen sonra her vakfın etrafında geniş bir "mürtezika" zümresi toplandığını biliyoruz. Özellikle vakıf külliyeler bu bakımdan son derece önemli bir yere sahip olmuş ve bu müesseselerde ya çeşitli görevler ifa ederek veya hiçbir karşılık beklenmeden binlerce kişi vakfın gelirlerinden yararlanma imkânı bulmuştur.

Her vakfın, vâkıfın vakfiyede belirttiği şartlara göre idare edildiğini biliyoruz. Ayrıca vakıflar çok değişik hizmet alanları hedef alınarak kuruluyordu. Tabiiyle bu hizmetlerden bazıları (cami hizmetleri gibi) sadece müslümanlarla ilgili olduğu halde, bir kısım hizmetler din farkı gözetilmeden bütün insanlara hitab edebiliyordu. Bursa Şer'îye Sicilleri'nde yaptığımız araştırmalar sırasında, eski dinlerini terk ederek müslüman olan mühtedilerin de özel olarak vakıf hizmetlerinden yararlandıklarını tesbit etmiş bulunuyoruz. Meselâ, Şaban 896/Haziran 1491 tarihli bir ihtida kaydından mühtedi Ahmet'in "Yeşil İmaret'i"ne yerleştirildiğini³, Muharrem 1034/Ekim 1624 tarihinde müslüman olan Mehmed b. Abdullah'a da II. Murad İmaret'i'nden yiyecek tahsis edildiğini⁴ öğreniyoruz. Yalnız vakıf-mühtedi ilişkisinde asıl üzerinde durulacak husus, bunların özel bir statü içinde vakfa muhatap olmaları konusudur. Sicil kayıtları ve vakıf muhasebe defterleri incelendiğinde pek çok mühtedi adına vakıf kurulduğunu veya çeşitli vakıf hizmetleri kendilerine tevdi edilmek sûretiyle mühtedilere maddî destek sağlandığını tesbit etmek mümkün olmaktadır. Bu mühtedilerin daha çok müslüman olmuş köle ve cariyelerle onların çocukları olduğunu belirtmemiz gerekiyor⁵. Fakat vakıf-mühtedi ilişkisinde asıl dikkatimizi çeken husus bazı vakıf kurucularının, vakıflarının gelirlerinden belli bir miktarı "mühtedi fonu" olarak ayırmış olmalarıdır.

Osman Turan tarafından neşrolunan, Selçuklu emiri Şemseddin Altunaba'ya ait vakfiyeden anlaşıldığına göre; Altunaba, vakiyesine koyduğu bir hü-

1 Kuban, Doğan, Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul, 1982, s. 162-164.

2 Barkan, Ömer, L., "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar", Vakıflar Dergisi, Ankara, 1942, II, 354.

3 Bursa Şer'îye Sicili (BŞS), A 8/8, 189b.

4 BŞS, B 44/238, 6b.

5 BŞS, A 5/5, 474a; A 8/8, 189b, 361a; A 19/19, 38a; A 21/27, 33ab; A 25/25, 234a, 256a, 259a; A 27/31, 143a; A 34/20, 220b; A 43/49, 26a; A 122/144, 196a.

kümle gayrimüslimlerden, yerli veya yabancı her kim batıl olan dinini bırakır ve müslüman olursa, Konya'nın dışında, Meydânî mahallesinde bulunan ve 18 odası olan hanın gelirlerinden beşte birini bu mühtedilerin yemek, elbise ve ayakkabı ihtiyacını görmek, sünnet edilmelerini ve namaz kılacak kadar Kur'an okumalarını sağlamak için sarfolunmasını şart kılmıştır⁶.

Altun-aba vakfiyesindeki bu hükmün gayrimüslimlerin ihtidasına sebep olmuş olabileceğinde şüphe yoktur. Vakıflar yoluyla mühtediler için sağlanacak maddî-manevî yardımların, müslüman olmak isteyenler için iyi bir teşvik unsuru olacağı ve böyle bir desteğin ortaya çıkaracağı psikolojik ortamda daha çok kişinin ihtida edebileceği rahatlıkla tahmin olunabilir. Muhtemelen vâkıf Altun-aba, bu hususu bizzat müşahade etmiş ve vakfiyesine böyle bir hüküm koyma ihtiyacı hissetmiştir. Ayrıca Şemseddin Altun-aba'nın bir mühtedi olduğu da dik-kate alınmalıdır⁷.

İhtida hadiseleri bakımından Altun-aba'nın yaşadığı XIII. yüzyıla benzer özellikler taşıyan ilk Osmanlı asırlarında kurulan vakıflarda acaba bu tarz uygulamalar olmuş ve mühtediler için özel fonlar ayrılmış mıdır? İşte bu sorunun cevabını büyük ölçüde Hacı İvaz Paşa'ya ait vakfiyede ve bu vakfın gelir ve giderlerinin değerlendirildiği vakıf muhasebe defterlerinde buluyoruz.

Çelebi Sultan Mehmed ve II. Murad devri vezirlerinden olan Hacı İvaz Paşa, Tokatlı Ahi Bayezid'in oğludur. İlk zamanlarda 3000 akçelik bir dirliğe sahip tımarlı sipahi idi. Çelebi Mehmed Edirne'de kardeşi Musa Çelebi ile uğraşırken Bursa subaşı olan Hacı İvaz Paşa, bu sırada Bursa'yı ele geçirmek isteyen Karamanoğlu Mehmed Bey'e karşı şehri başarıyla savunmuş ve bu başarısı üzerine rütbesi vezirliğe yükseltildi⁸.

İvaz Paşa, Yeşil Camii ve türbesinin yapımına Çelebi Mehmed adına nezaret etmiş, ayrıca Karamanoğlu tarafından tahrip edilen Orhan Camii ile diğer eserlerin tamir edilmesini sağlamıştı⁹. II. Murad devrinde de uzun süre "Nâzım-ı Umûr-i Devlet" olarak rol oynamıştı. 830/1427 yılında vezirlikten azledildi. 832/1429'da vefat ederek Pınarbaşı'nda Kuzguncuk tarafındaki mezarlığa defnedildi¹⁰.

6 Turan, Osman, "Şemseddin Altun-aba, Vakfiyesi ve Hayatı", Belleten, XI, 211-212.

7 Çetin, Osman, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı, İstanbul, 1981, s. 153.

8 Aşıkpaşazâde Tarihi, nşr. N. Atsız, İstanbul, 1970, s. 91 vd.; İsmail Belig, Güldeste-i Riyâz-ı İrfan, Bursa, 1287, s. 64.

9 Danişmend, İ. Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1971, I, 179; Ayverdi, E. Hakkı, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, İstanbul, 1966, I, 61 vd.

10 Bkz. Gökbilgin, Tayyib, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, s. 265; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Hacı İvaz Paşa'ya Dair", İstanbul Ün. Ed. Fakültesi Tarih Dergisi, XIV, 25-28; Hızlı, Mefail, XVI. Asır Bursa Medreseleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1986, s. 55-56.

Hacı İvaz Paşa, iyi bir devlet adamı olduğu kadar büyük bir hayırsever idi. Eserlerinden bir kısmını memleketi olan Tokat'ta, bir kısmını da Bursa'da yaptırdı ve Tokat'taki vakıflarıyla ilgili üç ayrı vakfiye tanzim ettirdi¹¹. Dördüncü vakfiyesi ise Bursa'daki eserleriyle alâkalıdır ki, bunun bir sûreti Bursa Şer'îye Sicillerinde bulunmaktadır¹². İşte bu vakfiye sûretinde Hacı İvaz Paşa, "...hidâyeti, isyan ve dalâlete tercih eden, tuğyan ve küfür vadisinden ayrılarak iman kulpuna sarılanların ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla her gün iki dirhem biriktirilir..."¹³ demek sûretiyle vakfın gelirlerinden her gün ayrılacak iki dirhemlik bir meblağın "Mühtedi Fonu"na aktarılmasını şart kılmıştır. Bu sûretin son cümlesinden, vakfiyenin 1. C.evvel 830/28 Şubat 1427'de tanzim edildiğini öğreniyoruz. Sûretin sicile yazılış tarihi ise Şevval 962/Ağustos 1554'tür.

Bu noktada aklımıza şöyle bir soru gelmektedir. Acaba Hacı İvaz Paşa'nın mühtediler için kurduğu fon fonksiyonel olmuş ve kuruluş amacına uygun olarak işlevini sürdürmüş müdür?

2 R.evvel 1211/5 Eylül 1796 tarihli bir sicil kaydında şu ifadeler yer verildiğini görüyoruz:

"İvaz Paşa evkafı mütevellî kâimmakamı Efendiye ba'de't-tahiyetü'l-vâfiye inhâ olunurki,

Rum tâifesinden tahminen on beş-on altı yaşında bikr-i bâliğa bi-hidâyetillahi teâla tarih-i mürâsele günü şeref-i İslâm ile müşerrefe olduğunu meclis-i şer'-i şerif-i Ahmedî ve mahfel-i dîn-i münîf-i Muhammedî'de bi-tav'îha ikrar ve itirâf itdikten sonra talebiyle Âîşe ismi tesmiye olunmağla cânib-i şer'den işbu mürâsele tahrir ve irsâl olundu. Gerekdir ki, vâkıf-ı mûmaileyhin galle-i vakf-ı mezbûrdan mühtediâyana şart ve ta'yin üzere mühtediye-i mezkûrenin sene-i hidâyet nişânına bir örtü ve yaşmak itasıyla rûh-i vâkıf-ı mûmaileyhi şâd... vakf-ı mezbûrdan istirdâd eylesesiz"¹⁴.

Bu kayıt bize, kuruluşundan 381 yıl geçtikten sonra dahi İvaz Paşa vakfı gelirlerinden mühtedilere "şart-ı vâkıf" gereği ödeme yapıldığını gösteriyor. Bu tür ödemelerle ilgili elimizdeki en eski kayıt ise 18 R.evvel 896/29 Ocak 1491 tarihini taşıyor. Bu sicil kaydı da aynen şöyledir:

"Sebeb-i tahrir oldur ki, merhum Şeyh Hacı Halife mahallesinden İsmail nâm kâfir İslâm'a gelüb merhum Hacı İvaz Paşa evkafından mühtediler için ta'yin olunan akçeden efendi ma'rifetiyle yüz akçe virildi. Mütevellî Mehmed b. Eflâtun elinden"¹⁵.

11 Uzunçarşılı, agm, s. 42 vd.

12 BŞS, C 1/53, 15a-18b.

13 BŞS, C 1/53, 17b.

14 BŞS, B 265/494, 60b.

15 BŞS, A 8/8, 29a.

Bu kaydın kaleme alındığı tarihten iki yıl sonrasına ait bir kayıta ise şu ifadelere rastlıyoruz:

"... Şehid Ağa¹⁶ mütevellî olub gelelûden beru büyük efendiden varan muhzırî ile irsal olunan mühtediye virildi, elli akçe ve yine efendi tarafından muhzır Bâli ile varan mühtediye virildi altmış akçe"¹⁷.

Bu kayıtlar, mühtediler için ayrılan fonun hiç aksamadan hak sahipleri için kullanıldığını herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koyuyor. Hatta ödemenin nasıl yapıldığını da gösteriyor. Aslında üçü yukarıda belirtilenler olmak üzere 896/1491, 897/1492, 898/1492 ve 1211/1896 yıllarında bu fondan para alan 18 mühtediyi tesbit etmiş bulunuyoruz (Bkz. Tablo: 1). İşte bu kayıtlarla Tablo: 2'yi oluşturan İvaz Paşa Vakfı muhasebe kayıtlarından anladığımız kadarıyla, fondaki paranın kullanılması "büyük efendi"¹⁸, yani Bursa Bab Mahkemesi kadısından¹⁹ gelen yazılı istekle (mürasele veya tezkire) yapılıyordu. Mühtedi ya bizzat veya kendisini tanıyan²⁰, hatta ihtidasına sebep olan²¹ kişi ile mahkemeye başvuruyor, kadı da mühtediyi muhzırî ile vakıf mütevellisine göndererek paranın verilmesini sağlıyordu. Tesbit ettiğimiz kayıtlarda 30, 40, 50, 60 ve 100 akçe gibi değişik miktarlarda ödeme yapıldığının belirtilmesi ise kadı'nın, mühtedinin maddî durumuna bakarak ödenecek miktarı belirlediğini göstermektedir.

Bursa Şer'îye Sicilleri arasında bulunan bazı vakıf muhasebe defterlerindeki kayıtlardan da, İvaz Paşa vakfında mühtediler için ayrılan fondan ne kadar harcama yapıldığını tesbit etmiş bulunuyoruz (Bkz. Tablo: 2). Bu kayıtlarda vakfın bütün gelir ve gider kalemleri tek tek belirtilmiş ve gider hanesinde mühtediler için yapılan harcamalar, "bahây-i destâr"²², "bahây-i destâr-ı mühtediyân"²³, "bahây-i destâr-ı mühtediyân ber-mûcib-i tezkire-i hakimü's-şer'"²⁴ ve "edây-ı destâr-ı mühtediyân bâ-mürâsele-i şer'îyye"²⁵ başlığı altında kaydedilmiştir.

16 Şehid b. Abdullah'ın Hacı İvaz Paşa Vakfı mütevellisi olduğunu aynı defterdeki başka kayıtlardan öğreniyoruz. Meselâ bkz. A 11/10, 35a.

17 BŞS, A 11/10, 33a.

18 BŞS, A 11/10, 33a.

19 "Efendi" veya "büyük efendi"den kasdın bab mahkemesi kadısı olduğunu, "... büyük efendiden varan muhzırî..." ifadesinden anlıyoruz. Zira muhzırîlar, kadının emrinde çalışan mahkeme görevlileri idiler. Ayrıca bkz. B 265/494, 60b; A 82/96, 66b.

20 BŞS, A 8/8, 81a, 113b, 215b.

21 BŞS, A 8/8, 99b, 363b, 418a.

22 BŞS, A 163/263, 45b.

23 BŞS, A 82/96, 67a, 136a; B 351/663, 17a.

24 BŞS, A 82/96, 66b.

25 BŞS, B 311/551; 8a, B 328/575, 66a.

Bilindiği gibi "bahây-ı destâr-ı mühtediyan", "mühtedilerin sarık bahası" demektir. Gerek vâkîfın şartı, gerek Tablo: 2'deki kayıtlar, mühtedilere para verildiğini gösterdiğine göre, acaba onlara ayrıca sarık da alınıyor muydu? Yoksa bu bir deyim midir? Biz, mühtedilere para ile birlikte sarık da verildiğini düşünüyoruz. 1211/1796 yılında ihtida eden Ayşe'yi mütevelliyeye gönderen hakim tezkiresinde, "... sene-i hidâyet nişânına bir örtü ve yaşmak i'tâ..."sından söz edilmesi, para ile birlikte erkek mühtedilere sarık, kadınlara da başörtüsü verildiğini ifade ediyor. Osmanlı toplumunda İslâm hukukuna uygun olarak zimmilerin kıyafetleri için çeşitli yasaklamalar getirilmiş ve sarık sarmaları değişik zamanlarda gönderilen fermanlarla özellikle yasaklanmıştı²⁶. Sarık, müslüman erkekler için bir sembol haline gelmişti. Başörtüsü de müslüman kadınlar için aynı anlamı taşıyordu. İşte bu sebeple mühtedilere sarık veya yaşmak verilmek sûretiyle kıyafet yönüyle de onların ihtida ettikleri ve artık müslüman toplumun bir üyesi oldukları vurgulanmış ve dinî bir sembole sahip kılınmış oluyorlardı. Bunun ahlâkî ve hissî tarafı ise, yapılan yardımın sarık ve yaşmak bedeli denilerek bir ölçüde saklanması ve mühtedilerin manevî şahsiyetlerinin korunmak istenmesidir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, fetihten XX. yüzyıl başlarına kadar Bursa'da cereyan eden ihtida hadiseleri hem devlet hem de gönüllü kuruluş ve şahıslar tarafından yakından takip edilmiş ve uygulanan sosyo-kültürel politikalar, alınan hukukî-idarî tedbirler, yapılan yardımlarla mühtediler korunmaya çalışılmıştır. Özellikle Hacı İvaz Paşa Vakfı'ndaki fon uygulaması, gönüllü kuruluşların meseleye yaklaşımlarını ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Henüz başka örneklerini bilmemekle beraber, bunun Osmanlı tarihindeki tek "mühtedi fonu" uygulaması olduğunu söylemek ise çok zordur.

26 Bozkurt, Gülnihal, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî durumu (1839-1914), Ankara, 1989, s. 19-20.

EK I

Tablo: I – Değişik Tarihlerde Hacı İvaz Paşa Vakfından Para Alan Mühtediler

MÜHTEDİNİN				
ADI	İKAMETGAHI	YARDIM MİKTARI	İHTİDA TARİHİ	AÇIKLAMALAR*
1	İsmail	100 akçe	R.ewel 896/Ocak 1491	-
2	Mahmut	60 akçe	Cewel 896/Mart 1491	Kaplıca mütevellisi Ahmed Çelebi huzurunda müslüman oldu.
3	Hüseyin	50 akçe	Cewel 896/Mart 1491	Mankemedede İslama girdi.
4	-	50 akçe	C.ahir 896/Nisan 1491	Muhzir Hacı Ali "bize hizmet itmiştir" ölçüğü
5	Yunus	50 akçe	Receb 896/Mays 1491	*Ali Çelebi evinde.*
6	Mehmet	50 akçe	Şaban 896/Haziran 1491	-
7	Hamza	50 akçe	Şevval 1896/Ağustos 1491	Mankemedede müslüman oldu.
8	Ahmet	50 akçe	Zilkade 896/Eylül 1491	-
9	Hızır	30 akçe	Zilkade 896/Ekim 1491	Kaplıca cabisinin yeğeni
10	Davut	50 akçe	Safer 897/Aralık 1491	-
11	İlyas	50 akçe	Rewel 897/Ocak 1492	*Aynı mahallede Hergeleci evinde müslüman oldu.
12	-	1 florin altın	C.ahir 897/Nisan 1492	Kaplıca türbedârının müslüman olduğu.*
13	Yusuf	50 akçe	Ramazan 897/Temmuz 1492	-
14	-	40 akçe	Ramazan 897/Temmuz 1492	*Bekir Çelebi müslüman eylediği.*
15	-	40 akçe	Ramazan 897/Temmuz 1492	(Kardeşi) - -
16	-	60 akçe	Safer 898/Aralık 1492	-
17	-	50 akçe	Safer 898/Aralık 1492	-
18	Ayşe	-	Rewel 1211/Eylül 1796	Bir örtü ve yaşmak alındı.
		Toplam 830 akçe ve 1 florin altın		

* 1-15: BSS. A 8/8 29a, 57a, 99b, 81a, 113b, 145a, 182b, 270a, 215b, 274a, 292a, 363a, 411a, 418a, 16-17: A 10/11 33a, 18: B 263/494 60b

Tablo: II – Hacı İvaz Paşa Vakfı Muhasebe Kayıtlarına Göre Muhtelif Yıllarda (13 yıllık) Müntedi Fonundan Yapılan Ödemeler

YILLAR	HACI İVAZ PAŞA VAKFINİN						AÇIKLAMA*
	Toplam Gelir okunamadı	Toplam Gider okunamadı	Mühtedi Fonu	Yıllık Fazlalık	Yıllık Açık	Yıllık Açık	
966-967/1558-1559			1.161	-	-	-	1 yıllık ¹
967-968/1559-1560	*	*	1.019	-	-	-	1 yıllık ²
968/1561	*	*	905	-	-	-	4 aylık ³
968-969/1561-1562	64.995	64.242	875	753	-	-	8 aylık ⁴
976/1568-1569	95.454	94.595	972	859	-	-	1 yıllık ⁵
1231-1234/1816-1819	461.528	1.261.288	9.600	-	799.760	-	4 yıllık ⁶
1235-1238/1820-1823	1.088.880	1.889.520	9.600	-	800.740	-	4 yıllık ⁷
1254/1839	1.216.320	839.640	5.100	376.080	-	-	1 yıllık ⁸
1256/1840-1841	519.120	427.620	2.700	68.640	-	-	1 yıllık ⁹
T O P L A M			31.932				

* 1235-1238, 1254 ve 1256 yıllarına ait rakamlar kayıtlarda kurşun olarak verilmiş, B 328/575 66a'da bir kurşun 120 akçe'ye muadil olduğu belirtilmiş olduğundan tabloya bu rakamlar akçe'ye çevrilerek yazılmıştır.

- 1 BŞS. A 82/96 65b-66a.
- 2 BŞS. A 82/96 67ab.
- 3 BŞS. A 82/96 65b-66b.
- 4 BŞS. A 82/96 135b-136a.
- 5 BŞS. A 163/263 45ab.
- 6 BŞS. B 328/575 66a.
- 7 BŞS. B 311/531 7b-8a.
- 8 BŞS. B 351/663 17a.
- 9 BŞS. C 92/664 66a.

